

4. BÖLÜM / CHAPTER 4

İSLAM ÖNCESİ TÜRK TOPLUM HAYATINDA ENGELLİLİK

DISABILITIES IN PREISLAMIC TURKIC SOCIETY

Ömer ÇANAK*

*İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
e-posta: omercanak46@gmail.com

DOI: 10.26650/B/AA09.2020.007.04

ÖZ

Tarihi süreç içerisinde engelli kişilere yönelik farklı uygulamaların var olduğu şüphesizdir. Bu uygulamaların, çalışmanın konusunu teşkil eden İslam öncesi Türk toplumlarında oldukça adil ve insancıl olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim İslam öncesi dönemde kurulan Türk devletlerinin engelli vatandaşlarının haklarını töreyle güvence altına alarak onları himaye ettikleri görülmektedir. Bu çalışmada, eski Türklere ait kaynakların engel gruplarını hangi kelimelerle karşıladıkları izah edildikten sonra, İslam öncesi dönemde kurulan Türk devletleri arasında model bir devlet olarak kabul edilen Köktürk Hakanlığı'nın uygulamalarını örnek alarak, engellilerin İslam öncesi Türk toplumlarındaki durumları incelenmeye çalışılmıştır. Çalışma ana hatlarıyla Köktürklerdeki uygulamalar ile desteklenmekle birlikte, Uygurlarda, Oğuzlarda ve Yakutlarda bu tür uygulamaların devam ettiği başka örneklerle de desteklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Engelli, Köktürkler, Uygurlar, Oğuzlar, töre, Yakutlar

ABSTRACT

Different practices have certainly applied to persons with disabilities throughout history, but those of preislamic Turkic societies can be said to have been quite fair and humane. Preislamic Turkic states are seen to have secured the rights of their disabled subjects through Turkish law: "Töre." This study concentrates on the practices of the Köktürk Khaganate, usually accepted as a model among preislamic states, with additional examples drawn from the Uyghurs, Oghuzs, and Yakuts who followed the Köktürk Khaganate.

Keywords: Disabled, Kokturks, Uyghurs, Oghuzs, law, Yakuts

Giriş

İnsanın var olduğu andan itibaren ortaya çıkan engellilik, diğer toplumlarda olduğu gibi İslam öncesi Türk toplumlarında da görülmüştür. Bugünkü tanımı ile engelli; “*doğuştan veya sonradan herhangi bir nedenle bedensel, zihinsel, ruhsal, duyuşsal ve sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmesi nedeniyle toplumsal yaşama uyum sağlama ve günlük gereksinimlerini karşılama güçlükleri olan ve korunma, bakım, rehabilitasyon, danışmanlık ve destek hizmetlerine ihtiyaç duyan kişidir.*”¹ Tarihi süreç içerisinde bu kişilere yönelik farklı uygulamaların var olduğu şüphesizdir. Bu uygulamaların, çalışmanın konusunu teşkil eden İslam öncesi Türk toplumlarında oldukça adil ve insancıl olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim İslam öncesi Türk devletlerinin engelli vatandaşlarının haklarını töreyle güvence altına alarak onları himaye ettikleri görülmektedir.

İslam Öncesinde kurulan Türk devletleri arasında Köktürk Hakanlığı² kendilerinden önceki ve sonraki devletlere ışık tutması bakımından model bir devlet olarak kabul edilmektedir.³ Bu değerlendirmeden hareketle çalışmada; öncelikle Köktürk Hakanlığı'nın uygulamalarını örnek olarak, engellilerin İslam öncesi Türk devlet ve topluluklarındaki durumları incelenmiştir.

1. Türkçe Kaynaklarda Engellilikle İlgili Kavramlar

Eski Türklere ait kaynaklarda⁴ engel gruplarının farklı kelimelerle adlandırıldığı bilinmektedir. Bunlardan üçünde geçen engellilikle ilgili kavramlar şu şekildedir:

Kutadgu Bilig: Görme engelli “karağu”, işitme engelli “tungu”, konuşma engelli “ağın”, bedensel engelli “aksak”, zihinsel engelli “tilve”.⁵

Dîvân-ı Lügâti't-Türk: Görme engelli “karağu” ve “tüklüg”, işitme engelli “öz” ve “tungu”, konuşma engelli “ağan”, bedensel engelli “axsak”, zihinsel engelli “telwe”.⁶

-
- 1 *Özürlüler Kanunu ve İlgili Mevzuat* (Ankara: T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı Yayınları, 2008), 34.
  - 2 552 yılında Ötüken merkez olmak üzere Bumin Kağan tarafından kurulan Köktürk Hakanlığı, 630 yılına geldiğinde Çin hâkimiyeti altına girmiş ve 50 yıllık esaret döneminin ardından 682 yılında yine Ötüken merkez olmak üzere Kutluk Kağan tarafından yeniden kurulmuştur. İkinci kez kurulan bu devlet, 745 yılında Uygur-Basmıl-Karluk ortak hareketi neticesinde yeniden yıkılmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Akdes Nimet Kurat, “Gök Türk Kağanlığı”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* X/1-2 (1952): 1-56; Ahmet Taşağıl, *Göktürkler I-II-III*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012).
  - 3 Ahmet Taşağıl, *Ergenekondan Kağanlığa Türk Model Devleti Göktürkler* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016), 22.
  - 4 Eski Türk kaynakları hakkında bkz. Saadetin Gömeç, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* XX/31 (2000): 52-92.
  - 5 Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II İndeks*, nşr.ve haz. Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce (İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1979), 9, 14, 223, 466.
  - 6 Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lügâti-t-Türk IV (Dizin)*, çev. Besim Atalay (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013), 14, 157, 266, 307, 472, 653.

Codex Cumanicus: Görme engelli “kör (f.)”, “közsiz” ve “tövlük”, işitme engelli “kulak-sız”, konuşma engelli “tilsiz”, bedensel engelli “aksah”, zihinsel engelli “teli”.⁷

2. İslam Öncesi Türklerde Engellilik

Bilindiği gibi İslam öncesi Türk tarihi ve kültürü hakkında en geniş bilgiler Çin kaynaklarında bulunmaktadır.⁸ Bu kaynaklar Türklerin ceza kanunları hakkında da dikkate değer bilgiler vermektedir. Bunlar arasında engelli hakları ile ilgili bilgiler de yer almaktadır.

Çin kaynaklarından *Pei Shih (Kuzey Tarihi)*⁹ adlı eserin 99. bölümünde yer alan bilgiye göre Köktürklerde bir kimsenin kolunu ya da bacağı kırarak bedensel engelli kalmasına sebep olan kişi ceza olarak engelli bıraktığı kişiye atlarını vermek zorundaydı.¹⁰ Bundan maksat, engelli kalan kişinin geri kalan hayatını idame ettiren karşılatabileceği güçlükleri bir nebze olsun hafifletebilmektir. Çünkü Türk bozkır hayatında bedensel engelli bir insanın ne tür zorluklarla karşılaşabileceği herkesçe malumdur. Bu nedenle, bedensel engelli kişinin ekonomik olarak desteklenmesi engelli olarak geçireceği hayatı kimseye ihtiyaç duymadan kendi ayakları üzerinde durarak sürdürebilmesi için gerekliydi. Kaynaklarda kaç tane at verilmesi gerektiği belirtilmemektedir. “Atlarını verirdi” şeklindeki bilgiden yola çıkarak -en azından-birden fazla at verilmek zorunda olduğu kolaylıkla belirtilebilir. Bu bilgiden hareketle engelli kişiye oldukça rahat bir hayat sürebileceği ekonomik destek sağlandığı, dolayısıyla engelinden doğan maddi mağduriyetin belirli ölçülerde giderilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu da, İslam öncesi Türk toplumlarının engellilere toplumun bir parçası oldukları anlayışı ile bakıldığını ve mağdur edilmemeye çalışıldığını göstermektedir.

Bir kimsenin gözünü yaralayarak kör olmasına sebep olan kişinin daha ağır bir ceza ile karşılaştığı görülmektedir. Böyle bir suç işleyen kişi kör bıraktığı kişiye kızını vermek zorundaydı.¹¹ Burada kızını vermektен kasıt kör kalan kişiyle evlenmesine müsaade etmesidir.¹² Eğer, bu kimsenin kızı yoksa karısını, karısı yoksa mallarını vermek zorundaydı.¹³ Zira İslam

7 K. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü, Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*, çev. Kemal Aytaç (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 4, 120, 123, 124, 188, 195.

8 Çin Kaynaklarının Türk tarihi bakımından önemi için bkz. T'ang Chi, “Türk Tarihine Aid Çin Kaynakları”, *Tarih Enstitüsü Dergisi* 2 (1971): 181-210.

9 Pei Shih, V. ve VI. yüzyıllara ait olayları içine alan “Kuzey Tarihi” adlı bir eserdir. Bu eserde, Sui Shu'daki Köktürkler bölümü esas alınarak yazılmış Köktürklerle alakalı bir bölüm bulunmaktadır (99. Bölüm). Bkz. Ahmet Taşağıl, *Göktürk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Göktürk-Çin İlişkileri (552-630)* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988), iv.

10 Liu Mau-tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu (İstanbul: Selenge Yayınları, 2006), 22.

11 Mau-tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, 22.

12 Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 281.

13 Mau-tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, 22.

öncesi Türk toplumlarında en önemli geçim kaynağı ziraat, çobanlık ve askerlikti. Kör bir adam bu işlerin hiçbirini yapamayacağından dolayı bu kişiye hayatını idame ettirebilmesi için bir rehber veya geri kalan hayatını kimseye muhtaç kalmadan sürdürebileceği kadar mal veril-meliydi. İstenilen cezaların sıralanış şekline “kör bir kişi nasıl kolay bir hayat sürdürebilir” sorusunun cevabının arandığı söylenebilir. Burada ayrıca şöyle bir soru daha akla gelebilir; hiç suçu olmayan günahsız bir kız neden zorla istemediği biriyle evlendiriliyor? Böyle bir soruyu sormadan önce o dönemlerde kızların ve kadının kocanın velayeti altında olduğu ve bunlara karşı uygulanan bir cezanın babaya veya kocaya uygulanmış sayılacağına göz önünde bu-lundurulması gereklidir.¹⁴ Tüm bu uygulamalar, İslam öncesi Türk toplumlarında engellilerin gerek psikolojik gerekse maddi olarak desteklendiğini göstermektedir.

Çalışmamızı Köktürk Hakanlığındaki uygulamalar ile desteklemekle birlikte bu noktada Köktürklerden sonra gelen ve 744/745 yılında kurulup 840 yılında yıkılan Uygur Hanlığı’nın halefi olan Kao-ch’ang Uygur Hanlığı’nda da bu tür uygulamaların devam ettiği görülmekte-dir.¹⁵ Nitekim 981 yılında Sung imparatoru tarafından Kao-ch’ang Uygur Hanlığı’na gönde-rilen elçilik heyetinin başkanı olan Wang Yen-te’nin¹⁶ verdiği bilgiye göre Uygurlarda çalış-mayan engellilere devlet yardım etmekte idi.¹⁷ Bir diğer örneğimiz ise İtil Bulgar hükümdarı Almış Han’ın İslam’ı kabul etmesi ve Abbasi halifesi Muktedir-billah’tan halkına İslam’ı öğretecek din adamları ile cami ve kale yapacak mimarlar istemesi üzerine halife tarafından 21 Haziran 921 tarihinde Sevsen er-Ressi başkanlığında İtil Bulgar ülkesine gönderilen elçilik heyetinde kâtip olarak yer alan İbn Fadlân’ın¹⁸ Oğuzlar¹⁹ arasında karşılaştığı olaydır.

14 Coşkun Üçok, *Türk Hukuk Tarihi*, haz. Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt (Ankara: Turhan Kitabevi, 2014), 33.

15 Uygurlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Gülçin Çandarlıoğlu, “Uygur Hakanlığı (744-840)”, *Tarihte Türk Devletleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987), I: 223-235; Özkan İzgi, “Kao-ch’ang (Turfan) Uygurları”, *Tarihte Türk Devletleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987), I: 235-247; Turgun Almas, *Uygurlar*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010).

16 Türk tarihi için çok önemli olan bu seyahatnamenin tümü, yeni bir metinden faydalanılarak notlar ilavesi ile birlikte Özkan İzgi tarafından 1972 yılında Harvard Üniversitesinde doktora tezi olarak sunulmuştur (Özkan İzgi, *The Itinerary of Wang Yen-Te Kao-ch’ang (981-984)* (Cambridge, Massachusetts, 1972). Bkz. Özkan İzgi, “Sung Devrinde Kao-Ch’ang’dan Çine Giden Elçiler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi* 6 (1975): 108-109. Bu çalışma, 1989 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından, “Çin Elçisi Wang Yen-te’nin Uygur Seyahatnamesi” adıyla Türkçe olarak da yayınlanmıştır.

17 Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı* (Ankara: Ötüken Neşriyat, 2016), 153; Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te’nin Uygur Seyahatnamesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 63.

18 *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, Zeki Velidi Togan’ın 1923 yılında Neşhed İmam Rıza Kütüphanesinde o güne kadar hiçbir yerde rastlanmayan fihristini bulması üzerine ilim âleminde tanınmıştır. Togan, bu keşfini, *İbn Fadlan’s Reisebericht* adı altında, 1939 yılında Leibzig’de yayınlamıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Aliyev Salih Muhammedoğlu, “İbn Fadlân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), XIX: 477-479.

19 Oğuzlar, takriben VIII.-XI. yüzyıllar arasında, Oğuzeli olarak da bilinen, İdil ve İrtiş nehirleri ile Aral gölü arasındaki bölgede, yaklaşık 300 yıl yaşamış bir Türk boyudur. Bkz. [Hasan] Tahsin Banguoğlu, “Kaşgari’den Notlar II: Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 7 (1959): s. 1-26; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1972).

İbn Fadlân'ın aşağıda verdiğimiz ve konu açısından kaydedilmeye değer olan ifadeleri şu şekildedir: “Oğuz subaşı²⁰ *Etrak (Ertuğrul)*’ın *Tarhan*²¹ adında bir kumandanı vardı. *Tarhan*, kumandanlar arasında en akıllı olan ve en ileri gelen kişiydi. Bu kişi, hem kör, hem topal, hem de çolak biriydi.”²² İbn Fadlân'ın verdiği bilgidir, insanların hangi tür engeli olursa olsun buna dikkat edilmediği aklın, zekânın ve tecrübenin daha önemli görüldüğüdür. Engeli ile yaşamak onu toplumdaki soyutlamamakta, tam tersi toplum onun yaşadıklarından ve tecrübelerinden faydalanmaktadır. Nitekim İbn Fadlân'ın şaşırıldığı bir durum da “*Etrak*’ın önemli konularda onun da fikrini alması” olmuştur. Ayrıca bu bilgi bize Oğuz ülkesinde engellilerin devletin en önemli ayağını oluşturan ordu komutasında da söz sahibi olabildiklerini göstermektedir. Bu durumun İslam öncesi dönemdeki diğer Türk devletlerinde de görüldüğü şüphesizdir. Çünkü Oğuzlarda görülen bu uygulama İslam öncesi Türk toplumlarında törenin engelliye verdiği bir haktı. Töre ne idi ki engelliye böyle bir hak verebiliyordu? Töre; eski Türk sosyal hayatını düzenleyen mecburi kaideler,²³ yani; eski Türklere atalarından kalan kuralların bütünüdür.²⁴ Törenin anayasa hükmünde değiştirilemez prensipleri vardı ve bunlardan biri de eşitlikti.²⁵ İşte, engelliye verilen hak törenin bu prensibinden kaynaklanmaktaydı. Töre, bu prensipten aldığı güçle engellileri diğer insanlarla aynı derecede yani, eşit olarak görmekteydi.

Bilindiği üzere günümüzde eski Türklere mahsus özellikleri taşıyan bazı topluluklar vardır. Bu topluluklardan biri de Doğu Sibirya’nın yerli halkının en ileri gelen kabilelerinden biri olan ve Türk boylarının en kuzey ve doğu kolunu teşkil eden Yakut Türkleridir.²⁶ Yakut Türkleri arasında engelliler saygın bir yere sahipti. “Tınmı” adı verilen bu insanlar, Yakutlar arasında himaye görmekteydiler. Zira onlara göre herkes bir gün engelli olabilir, o yüzden de engellilere yardım etmek lazımdı.²⁷ Yakutlardaki bu anlayış günümüz Türkiye’sinde kullanılan “her insan bir engelli adaydır” sözünde kendisini göstermektedir. Geleneklerin binlerce yıllık

20 Subaşı, eski Türk devletlerinde ordu komutanına verilen bir unvanı. Daha fazla bilgi için bkz. Mücteba İlgürel, “Subaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), XXXVII: 447-448.

21 Tabgaç (386-557) ve belki de Hunlardan beri kullanılmakta olan bu eski Türk unvanı 10. asır Oğuzlarında, “subaşidan (başkumandan) sonra gelen makam sahibinin unvanı” manasında kullanılmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1988), 36-43; Abdülkadir Donuk, “Eski Türk Devlet Teşkilatında “Tarhan” Ünvanı ve Tarihi Gelişmesi”, *Tarih Dergisi* 34 (1984): 81-90.

22 İbn Fadlân, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1995), 43.

23 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010), 237.

24 Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, haz. Hikmet Dizdaroğlu (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976), 13-14.

25 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 238; İbrahim Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri* (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980), 20.

26 Yakut Türkleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Abdülkadir İnan, “Yakut (Saha) Türkleri”, *Makaleler ve İncelemeler*, haz. Saadet Çağatay (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1968), 20-23.

27 V. L. Seroşevsky, *Saka/Yakutlar*, çev. Arif Acaloğlu (İstanbul: Selenge Yayınları, 2007), 129.

kültür birikiminin bir ürünü olduğu göz önüne alındığında gerek bizdeki gerekse Yakutlar arasındaki bu anlayışın İslam öncesi dönemden kalan güzel bir gelenek olduğu anlaşılacaktır. Nitekim yukarıda belirtmiş olduğumuz İslam öncesi Türk toplumlarının engellilere karşı yaklaşımları da bu fikrimizi teyit etmektedir.

Sonuç

İslam öncesi Türk devletlerinde ve toplumlarında engellilerin ikinci sınıf insan muamelesi görmediklerini, aksine toplum içerisinde eşitlik ilkesi çerçevesinde saygın bireyler olarak yer aldıklarını açık ve net bir şekilde söyleyebiliriz. Kaynakların yetersizliği nedeniyle kısıtlı sayıda karşılaşılan bu türden bilgilere, uygulamaların geleneksel olarak sürdürüldüğü düşünülen İslam sonrası Türk devletlerinde ve topluluklarında da tesadüf edilebilmektedir. Dolayısıyla İslam sonrası Türk devletlerinde ve topluluklarında engellilere yönelik uygulamaların devamlılığından söz etmek mümkündür.

Teşekkür: Bu çalışmanın hazırlanmasında büyük yardım ve desteğini gördüğüm tez danışmanım Prof. Dr. Mualla UYDU YÜCEL'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Kaynakça / References

- Almas, Turgun. *Uygurlar*. Çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.
- Arat, Reşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig II İndeks*. Haz. Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1979.
- Arsal, Sadri Maksudi. *Türk Tarihi ve Hukuk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Banguoğlu, Tahsin. "Kâşgari'den Notlar: II. Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 7 (1959): 1-26.
- Chi, T'ang. "Türk Tarihine Aid Çin Kaynakları". *Tarih Enstitüsü Dergisi* 2 (1971): 181-210.
- Çandarlıoğlu, Gülçin. "Uygur Hakanlığı (744-840)". *Tarihte Türk Devletleri*. 1: 223-235. (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987).
- Donuk, Abdülkadir. "Eski Türk Devlet Teşkilatında "Tarhan" Ünvanı ve Tarihi Gelişmesi". *Tarih Dergisi* 34 (1984): 81-90.
- Donuk, Abdülkadir. *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Ünvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1988.
- İbn Fadlân, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. Çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1995.
- Grönbech, K. *Kuman Lehçesi Sözlüğü Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*. Çev. Kemal Aytaç. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Gökalp, Ziya. *Türk Töresi*. Haz. Hikmet Dizdaroğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.
- Gömeç, Saadettin. "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine". *Tarih Araştırmaları Dergisi* XX/31 (2000): 52-92.
- İlgürel, Mücteba. "Subaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXXVII: 447-448. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.

- İnan, Abdülkadir. “Yakut (Saha) Türkleri”. *Makaleler ve İncelemeler*: Haz. Saadet Çağatay. 20-23. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1968.
- İzgi, Özkan. “Sung Devrinde Kao-Ch’ang’dan Çine Giden Elçiler”. *Tarih Enstitüsü Dergisi* 6 (1975): 105-110.
- İzgi, Özkan. “Kao-ch’ang (Turfan) Uygurları”. *Tarihte Türk Devletleri*. I: 235-247. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987.
- İzgi, Özkan. *Çin Elçisi Wang Yen-te’nin Uygur Seyahatnamesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugat-it-Türk IV (Dizin)*. Çev. Besim Atalay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- Kurat, Akdes Nimet. “Gök Türk Kağanlığı”. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. X/1-2 (1952): 1-56.
- Mau-tsai, Liu. *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. Çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006.
- Muhammedoğlu, Aliyev Salih. “İbn Fadlan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XIX: 477-479. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.
- Ögel, Bahaeddin. *Türklerde Devlet Anlayışı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.
- Özürlüler Kanunu ve İlgili Mevzuat*. Ankara: T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Seroşevsky, V. L. *Saka/Yakutlar*. Çev. Arif Acaloğlu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2007.
- Sümer, Faruk. *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1972.
- Taşağıl, Ahmet. *Ergenekondan Kağanlığa Türk Model Devleti Göktürkler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016.
- Taşağıl, Ahmet. *Göktürk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Göktürk-Çin İlişkileri (552-630)*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988.
- Taşağıl, Ahmet. *Göktürkler*: Cilt I-II-III. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012.
- Üçok, Coşkun. *Türk Hukuk Tarihi*. Haz. Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt. Ankara: Turhan Kitabevi, 2014.